

TOLCSVAI NAGY Gábor

A sztenderd helyzete és a nyelvi tervezés lehetőségei Magyarországon

Egy tudomány színvonalát az határozza meg, hogy mennyire képes saját alapfogalmait válságba hozni.

(Martin Heidegger)

A gondolatadó idézetből kiindulva: Magyarországon válságban van a nyelvművelés, a nyelvi tervezés, de nem azért, mert valamilyen szakmai és szélesebb diskurzusban válságba hozta saját alapfogalmait, hanem mert nem törődik alapfogalmaival, nem kérdez rájuk folyamatosan, azaz a vegetáció szintjére süllyedt a szakmai diskurzus. Ezúttal ne firtassuk e helyzet kialakulásának okait, erre többen és rendszeresen fölhívják a figyelmet, eddig minden különösebb intézményes eredmény nélkül (így nem ment semmi szakmai tisztázó folyamat végbe például az Akadémiában, az Anyanyelvi konferenciában, hogy szándékosan nem egyszerűen szakmai, de a szakmai eredményeket terítő testületekre utaljak) (vö. Tolcsvai Nagy 1989b, Lanstyák 1993b, Kontra 1994b stb.; de voltaképpen ezt tükrözi az 1992 októberében Budapesten rendezett nyelvművelő konferencia anyaga is, amelynek során a hazai, évtizedekig vezető helyzetben levő nyelvművelők többsége a szakmai változatlanság mellett állt ki, lásd a *Magyar Nyelvőr* 1993/4. számát).

Ehelyett inkább a kitörési pontokat vizsgáljuk. Haarman (1990) elvét elfogadva (mely szerint a nyelvi tervezés nem annyira pontszerű cselekedetek eltérő sűrűségű sorozata, hanem folyamat, s a modernizált nyelvközösségekben is jelen van) feltételezhetjük, hogy mind Magyaror-

szágon, mind a történelmi magyar nyelvterületen szükség van a nyelvi tervezésre valamilyen formában. S nemcsak szükség van rá (például egy értelmező szótár vagy egy leíró grammatika megalkotásánál, ahol az ideáltipikus formák kijelölése megegyezik a nyelvi tervezés mindenkori kodifikációs tevékenységével), hanem a nyelvi tervezési döntések a praxisban rendszeresen meg is jelennek. (Magyarországon egyébként nem egyszerűen az önmozgás miatt szükséges a nyelvi tervezés, hanem az elmúlt öt-tíz évben bekövetkezett nagymértékű társadalmi átrendeződés és az elmúlt harminc évben bekövetkezett nagymértékű nyelvi értékrendbeli átrendeződés miatt *lesz* rá szükség, ha lesz polgárság.) Ennek rövid rögzítésével a címnek megfelelően a következőkről kell említést tenni az alábbiakban: a sztenderd és a norma hazai fogalomértelmezései; a sztenderd mai magyarországi átalakulása; mindennek következményei a magyarországi nyelvi tervezésre; a professzionális nyelvhasználat státusa.

Ha az elmúlt ötven év magyarországi nyelvvelő és szociolingvisztikai szakirodalmát elemezzük, akkor az áttekinthetőség kedvéért két típusba sorolhatjuk a sztenderd értelmezéseit. Az elsőt a következő idézet foglalja össze: *„Ha a nyelvi sztenderd fogalmát általánosságban meg akarjuk határozni, akkor azt mondhatjuk, hogy az az egyes, önálló nyelveknek az összes többi használati változatán (dialektusain, szociolektusain) fölül emelkedett, egységes, normatív és eszményi belső nyelvi típus, amely integratív jellegű változási folyamatok útján jött létre, s kialakulása óta egy nép, illetve nemzet nyelvhasználatában a legfontosabb szerepet tölti be.”* (Benkő 1988a:243.)

A másodikat a következő idézettel illusztrálhatjuk: *„A sztenderd nyelvváltozat mindig a legnagyobb presztízsű változat egy nyelvközösségben – az, amelyet a politikai, gazdasági és kulturális javakat birtokló elit társadalmi réteg használ, amelyen a nyomtatott irodalmat közlik; s amelyet az iskolákban tanítanak.”* (Kontra 1992a:109.)

Anélkül, hogy a két meghatározás tudománytörténeti háttérét részletesen kifejtenénk, a következőket lehet megállapítani róluk. Az első definíció jellegzetesen a Saussure-féle strukturalizmus jegyeit mutatja: a sztenderd nyelvváltozat valamely teleológiai folyamat betetőzéseként a nyelvi rendszer „letisztulásában”, azaz egységesülésében, értsd grammatikai egységesülésében mutatkozik meg. Tehát a sztenderd létformája szükségképpen homogén leíró grammatika és szótár, melyek egyúttal preskriptív szerepet is ellátnak egy szociokulturális intenciórendszerben. A sztenderd alapja mégis az autonóm nyelvi rendszer homogenitása.

A második meghatározás egyértelműen rámutat arra a ma már kézenfekvő tényre, hogy a sztenderd privilegizált volta (szociolingvisztikai szempontból leírható) szociokulturális tényezők eredménye, tehát nem autonóm nyelvi (grammatikai) történések eredménye, hanem a nyelvvel kapcsolatos változók és a nyelvváltozatok kölcsönhatásának történeti eredménye. (Az eredmény itt természetesen nem a történet végét jelzi, ahogy azt az első meghatározás mögött meghúzódo terjedelmes magyar szakirodalom sugallja.) Mindamellet a második definíció esetében is merülnek föl kérdések; a politikai, gazdasági és kulturális javakat birtokló elitet ma Magyarországon valószínűleg nem lehet egyetlen társadalmi rétegbe sorolni, a nyomtatott irodalom nem homogénül sztenderd, s az iskolák táján is kétségek támadhatnak (ugyanis az írott tankönyvek sztenderd jellege bizonytalanná egyöntetű, de az órai szóbeliség már aligha). Mégis, ha e két definíció típus verifikálhatóságát vizsgáljuk, érdemleges választ csak a másodikra adhatunk.

A fent röviden jellemzett kutatási állapotból könnyen levonható az a következtetés, hogy a sztenderd kérdésében homlokegyenest ellenkező nézetek élnek, s ami a nagyobb baj, igen nagy a szellemi zűrzavar a kérdés körül. (Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a már említett 1992. évi nyelvművelő konferencia anyaga, vö. *Magyar Nyelvőr*, 1993/4.) A nyelvművelők egy része úgy használja a sztenderd (illetve az azt helyettesítő köznyelv és irodalmi nyelv) terminust, hogy nem ad rá definíciót, tehát valamilyen kimondatlan szaknyelvi konszenzusra alapít, amely – mint láttuk – a magyarországi szakmai és laikus körökben nem létezik. Ezt az eljárást bátorítja a *Nyelvművelő kézikönyv*, amely a nyelvi norma (= a nyelvi helyesség = sztenderd) meghatározásában a köz- és irodalmi nyelvre hivatkozik, e kategóriák meghatározását azonban gondosan elkerüli, s a definíciókísérlet önmagába záródik (ugyanis a köznyelv és irodalmi nyelv címszavak a nyelvi norma címszóra utalnak, az olvasó tehát sehol nem talál információt a privilegizált nyelvváltozatról; vö. *NyKk*. I:1047; *NyKk* II:377).

Amennyiben a sztenderd nyelvészeti megragadására törekszünk, elsőként módszertani dilemmával kerülünk szembe: más ugyanis a sztenderd mint praxis, és más mint lejegyzett nyelvváltozat (bármely nyelvelméleti keretben vizsgáljuk is azt). A kettő közötti különbséget legfeltűnőbbben bizonyos a homogenitás mértékében jelölhetjük meg. A sztenderd praxis a nyelv természetéből fakadóan nem lehet annyira homogén, mint amennyire a rögzített sztenderd az.

A lejegyzett (kodifikált) sztenderd esetében nyilvánvalóan érvényesül

az a mintegy kétszáz éves európai hagyomány, mely a felvilágosodás racionalizmusából ered, s mely a sztenderd nyelvváltozat homogenitását ésszerűségi érvekkel magyarázza, kodifikálja és terjeszti ki. A grammatikai szabály itt mindenhatóvá válik, mind nyelven belüli, mind nyelven kívüli szempontból. Mivel az új grammatikusok a történeti és az összehasonlító nyelvtudomány szintézisében ennek módszertanát a pozitívizmus metodológiai paradigmájában rögzítették, a strukturalizmusnak mindezt csupán át kellett forgatnia a leíró síkra, hogy a sztenderd rögzített változata végképp előttünk álljon a maga kidolgozott, kanonizált, homogén és időtlen voltában. Ezt a kodifikációt minden nyelvközösség igényelni kezdi egy európai típusú társadalmi és nyelvi modernizáció folyamatában, a korszerű államigazgatás, törvénykezés, oktatás és a mai értelemben vett közönség és közvélemény kialakulása során. A magyar nyelv történetében e folyamatot a nyelvújítás évtizedeiben munkálkodó s kissé elfeledett grammatikáírók vitték végbe, megjelenítve minden sztenderdizáció jellemzőjeként a mesterséges beavatkozást. Haugen és Neustupny korábbi munkája alapján Fishman így mutatja be a nyelvtervező tevékenységeket s az azokat kiváltó problémák sorát (Fishman 1974a:79).

Probléma/folyamat megfelelések a nyelvi tervezésben
(Neustupny 1970 szerint)

	1	2	3	4
probléma	szelekció	stabilitás	kiterjesztés	differenciáció
folyamat	politikai döntések	kodifikáció	kidolgozás	művelés

A problémák és a folyamatok az egyes nyelvek történetének, illetve a folyamatban lévő tervezésnek megfelelően következhetnek egymásra, vagy egymással egy időben is megjelenhetnek.

A sztenderd praxisa azonban természetesen nem felel meg ilyen sematikusán a fenti – egyébként igen egyértelműen magyarázható, ezért könnyen használható – rendszernek. A sztenderd nyelvváltozat egy nyelv egy típusa, s az anyanyelvi beszélő számára a típus soha nem a változhatatlan szabály, hanem olyan kategória, amelyhez a viszonyt valamilyen skálán lehet elhelyezni. A típushoz való tartozás kijelölése holisztikusan történik (Polányi 1974/1992), s fokozat kérdése (Langacker 1987), illetve a nyelvi típus nyitott (Eco 1984; Langacker 1987). A sztenderd az anyanyelvi beszélőben ideál-típusuként él, vagyis virtuálisan, s a realizáció nem „tökéletes”.

Másként fogalmazva: a kodifikáló nyelvtanító vagy nyelv művelő más szempontok szerint, másképpen szemléli és értékeli az egy típushoz tartozás kritériumait, mint a bármilyen történeti, szociokulturális meghatározottságú anyanyelvi beszélő. A nyelv művelő ugyanis részleteiben, morfológizálva vizsgálja és jelöli ki a sztenderd nyelv változatot, míg a beszélő inkább egészelve, funkcionálásában ragadja meg azt a megnyilatkozás vagy a megértés folyamatában, tehát egy olyan értékrendszerben, amelynek összetett változórendszeréről a hazai nyelv művelő még mindig keveset akar tudni (összefoglalására vö. Haarman 1990). Mindebből az is következik, hogy a nyelv művelő nemcsak magát a sztenderdet homogenizálja (ha még nem gondolja eléggé annak), hanem a leíró és kodifikáló módszertant is. A megnyilatkozásokat (a szövegeket) még egyszerű bontásban is legalább három különböző szinten szükséges megvizsgálni egy értékjelölő folyamatban: hangtani, grammatikai, lexikon- és szövegszinten (ez utóbbiba beleértve a stílus kérdését is). Míg a kodifikáló nyelv művelő (és grammatikus) mind a négy szinten azonos mértékben szűken kívánja kijelölni a típushoz (itt a sztenderdhez) való tartozás és az elkülönözés határát, addig az anyanyelvi beszélő a praxisban megkülönböztet zártabb és nyitottabb típusokat. Az anyanyelvi beszélők funkcionális és dominánsan egészelve szemléletének megfelelően zártabb típusok mutathatók ki a grammatikában, nyitottabb típusok a többi háromban. Nem véletlen, hogy a magyarországi nyelv művelés álláspontja viszonylag egyértelmű a grammatikai jellegű stigmatizált formák ügyében, s hogy e vélemény nagyjából megegyezik az elit (sőt más rétegek) többségi véleményével (ezt bizonyítja még Kontra-Várad 1991 is). Ellenben például a hangtani kérdésekre vonatkozó, szűkebb típusokat felállító nyelv művelő álláspont láthatóan távolabb áll ennek a szintnek a művelt praxisától (vö. Szende T. 1990; Kassai 1993; Gósy 1993). S akkor az összetettebb kérdésekről még nem is szoltunk (például arról, hogy az ironizáló vagy önironizáló gratuláció vagy részvét nyilvánítás ki szerint tartozik a sztenderd praxisához és ki szerint nem, milyen indokokkal, vagy hogy az értelmező kéziszótár által még többnyire argónak, vulgárisnak vagy bizalmasnak minősített bizalmas szókészleti réteg a sztenderd része-e vagy sem stb.).

Amennyiben elfogadjuk a fenti második sztenderddefiníció lényegét, úgy a magyarországi sztenderddel kapcsolatban nem csupán a praxis (nyilván viszonylagos, de általános) heterogenitása miatt tehetünk föl kérdéseket, hanem az elmúlt öt-tíz év történelmi folyamatainak tudatában is. Ha ugyanis a sztenderd presztízsét a mindenkori politikai, gazda-

sági és kulturális javakat birtokló elit adja, akkor nem tekinthetünk el attól a ténytől, hogy ennek az elitnek a soraiban legalábbis részleges változás következett be Magyarországon (erre lásd például Tolcsvai Nagy 1994a). A nyelvi tervezésnek előre nyilatkoznia kellett volna a lehetséges változatokról a következményeket illetően (a magyar nyelvűvelés ehelyett intézményesen a homokba dugta a fejét), illetve legalább most, a részleges elitváltás megtörténte után kellene elképzeléseit vázolnia. Mivel az akadémiai nyelvűvelés továbbra is a fentebb elsőként bemutatott sztenderdmeghatározást képviseli, ez a váltás nemigen következhet be.

A praxis ugyanis azt mutatja, hogy ama elit többféle nyelvi értékrendet mutat föl az ideáltipikus értelemben felfogott sztenderden belül. Kifejtő elemzés nélkül is rögzíthető e helyt, hogy a szűkebb, grammatikai értelemben vett sztenderden belül, pontosabban ahhoz kapcsolódva mind az írásbeliségben, mind a szóbeliségben határozott nyelvi pluralizálás következett be. A politikai, a sajtónyelv többféle karakteres értékrendje, a szépirodalom nyelvi relativizmusa, a társalgás szójátékos, lazításos jellege alapvetően nem kérdőjelezi meg a sztenderd alatti legstigmatizáltabb *nyelvtani* formákat, ám a nyitottabb típusokat fölmutató hangtani, szókészletani és szövegtani szinten fellázad a homogenizálás ellen. Itt nem érvényesül a magyarországi magyar beszélőközösségre felkínált egyedüli és homogén sztenderd privilegizált volta. Ma a teljes magyarországi elit többféle nyelvváltozatot tart számon értékesként, legalábbis bizonyos nyelvi szinteken. Nem nyelvi (s főképp nem grammatikai) elkülönülésről van szó, hanem inkább a korábban egységesként bemutatott (és talán a hatvanas években a praxisban is viszonylag egységesnek mutató) sztenderd kisebb hangtani, szókészletbeli és szövegtani (és ezáltal persze stilisztikai) különbségeinek nagymértékű presztízsbeli elkülönüléséről. A presztízsbeli elkülönülés azonban nem a sztenderd-szubsztenderd dichotomikus értékrendben jelenik meg, hanem például a sztenderd¹-sztenderd² viszonyban, ahol a két értékrendet, nyelvi és nem nyelvi hagyományrendet az elit két csoportja képviseli. (Ezekről a különbségekről a kialakuló magyarországi szociolingvisztikai kutatások sem adnak még számot, voltaképpen az elkülönözés mérésének módszertana sincs kidolgozva.) Nem véletlenül hangsúlyozza Haarman (1990:104–107) a presztízsnak, a presztízstervezésnek a nyelvi tervezésben betöltött, eddig kellőképpen nem értékelt szerepét. Itt ugyanis a zártabb grammatikai szabályrendszer egységes megítélése mellett a többi jelzett szinten a kodifikált sztenderden belüli presztízsváltozatok fogalmazták meg önmagukat igen határozottan az elmúlt években, az e

változatokat beszélők szociokulturális meghatározottságának megfelelően éles ellentéteket hozva létre látszólag egyetlen, sztenderd változaton belül. Ennek az elkülönülési folyamatnak a lehetséges jövőbeli irányait kellene a magyarországi nyelvművelésnek modellálnia, s kijelölt szempontrendszerrel domináns irányt kijelölnie.

Ez a helyzet (amelyet igen jól tükröz a magyarországi nyelvművelésről, nyelvi tervezésről mintegy öt éve folyó vita) egyelőre eleve megakadályozza azt a nyelvművelő szándékot, hogy az elit számára egyetlen, homogén nyelvváltozatot ajánljon elfogadható mintaként. E nyelvtörténeti mozzanat kétségkívül megfelel a nyelvi tervezés alapproblémáit és alapműveleteit rögzítő rendszer utolsó kijelölt fázisának, a differenciációnak, mely kétségkívül ellentétben áll, legalábbis bizonyos mértékig a korábbra helyezett kodifikációval (vö. Neustupny 1970). Nem tudhatjuk, hogy a mostani rétegzett elit szociokulturális és pszichoszociológiai szempontból plurális marad-e a következő évtizedekben Magyarországon, vagy pedig bizonyos konvergáló tendenciák is megjelennek, amelyek elősegítik a magyarországi nyelvi sztenderd újbóli definiálását szorosabb határok között, azaz valamilyen módon egy szociokulturálisan homogénabb elit öndefiníálási szándéka és a nyelvi tervezés ezt elősegítő szándéka találkozik.

A magyarországi nyelvi tervezésnek egyetlen olyan területe van, ahol folyamatosan nyilatkoznia kell a sztenderd formákról, amely tehát tevékenységi folytonosságát is biztosítja, s ez a professzionális beszélők ellátása. Ha van terület a nyelvi praxisban, ahol a sztenderdnek mint kodifikált, homogenizált, s ezért bizonyos mértékig mesterséges nyelvváltozatnak nagy a szerepe, akkor az itt található meg. A hivatásos beszélők maximálisan tudatosítják a beszéd minden szintjét (például a kiejtés, a hangos beszéd hangzó részének kérdését), s azt valamilyen általuk is elfogadott (vagy a műveltségi elit, a hivatásosok köre által elfogadott) eszménynek megfelelően művelik és gazdagítják. A hivatásos beszélők tevékenysége intellektualizációs folyamat, méghozzá e területen az intellektualizációs folyamatnak a mindenkori csúcsa. A nyelvi tervezés itt érhet el komoly hatást, majd ennek presztízsével másutt is.

A magyarországi nyelvművelésnek tehát úgy kellene nyilatkoznia a magyar sztenderdről, hogy nem csupán grammatikai kodifikálást s kiterjesztést végez, hanem a nyelvi szintek szerint empirikus kutatást végez, melyben a módszertant az a kiterjedt szociolingvisztikai alapozás adja, amelyet már a klasszikusoknál is olvashatunk, s amelyet Haarman (1990) a nyelvökológiai tényezők részletes kidolgozásával és az interakció,

valamint a kommunikatív kompetencia részletes újraértelmezésével még biztosabb alapokra helyezett. Hatást csak így remélhet.

Kontra (1994b) adatokkal támasztja alá Juhásznak (1986) azt az elméleti következtetését, hogy a nyelvművelésnek korlátozott a hatása. Amennyiben figyelembe vesszük Haarman (1990:120) tipológiáját a nyelvtervezési s különösen a presztízstervezési tevékenységek végrehajtóiról és hatásosságukról, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a magyarországi nyelvművelés hivatalos (itt értsd: állami) támogatása a nyolcvanas években elhalt, intézményes támogatása (az Akadémia részéről) az elmúlt tíz évben folyamatosan csökkent, a nyelvművelés mint kutatókból és tanárokból álló intézmény nyomásgyakorló csoportként nem vagy alig tud föllépni, mert megszakadt az elittel való általános kapcsolata. Mindhárom folyamat részben összetett külső tényezőkre vezethető vissza, részben pedig a magyarországi nyelvművelés folyamatosan csökkenő szakmai színvonalára. (A *Nyelvművelő kézikönyv* megjelenése kijelölte a grammatika-központú nyelvművelés végső határait, s az azóta eltelt kilenc évben a szakma többsége semmi újat nem mutatott fel, vagyis nem hozta válságba saját alapfogalmait.)

A magyarországi nyelvművelésnek tehát nem a nemzetvesztésen és az elfajzott világon kellene siránkoznia, hanem komoly szakmai alapokon keményen dolgoznia kellene. Csak így tud alapot, szakmai és empirikus támogatást adni a határon túli magyarság nyelvtervező, nyelvművelő tevékenységéhez. A keret ugyanis kettős: egyrészt ugyanarról a nyelvről van szó, ugyanannak a nyelvnek a változatairól, másrészt viszont eltérő szociokulturális körülményekről, melyek a sztenderd ügyében is más-képp hatnak. (Ezúttal eltekintünk az egyébként e területen meghatározó nyelvpolitikai tényezőktől.) Meg kell tehát vizsgálni, hogy a Magyarországgal szomszédos országok magyar népességének elit része hasonlóan plurális-e kulturális tekintetben, mint a magyarországi, vagy sem, s ezeknek az adatoknak a birtokában lehet arról vitatkozni, hogy egy kulturálisan és nyelvben plurális kisebbségi magyar elit veszélyezteti-e a magyarság kisebbségi fennmaradását, vagy sem. S azt is: mekkorák a különbségek a magyarországi sztenderd írott és beszélt változatai, valamint a határon túli magyar nyelvű régiók sztenderd írott és beszélt változatai között. Ugyanis lehetséges, hogy e területen is a magyarországi különbségek a nagyobbak. A kérdés tehát az: megengedhető-e a határon túli kisebb beszélőközösségekben a sztenderd magyar nyelvváltozaton belüli olyasfajta elkülönülés, amit a magyarországi elit körében tapasztalhatunk, s ami persze egyáltalán nem példa nélküli a nyugat-európai

típusú nyelvközösségekben, illetve ha létezik e jelenség, hogyan viszonyuljon hozzá a nyelvi tervezés. Eszerint a fenti Neustupny–Fishman-táblázat 3. és főképp 4. pontja vonatkozik a mai magyarországi helyzetre, míg a 2. és a 3. a határon túli magyar beszélőközösségek helyzetére. Mindez azonban voltaképpen nem állítás, hanem orientáló kérdésfeltevés, mely részletes, kifejtő választ vár.

Irodalmi Szemle, 1995, 1. 64–71.